

Mikołaj PIETROWSKI*

 <https://orcid.org/0009-0006-4254-7823>

O PRZYZYNACH BRAKU ZAKAZU PODSTAWIENIA POWIERNICZEGO W KODEKSACH CYWILNYCH ROSYJSKIEJ FEDERACYJNEJ SOCJALISTYCZNEJ REPUBLIKI RADZIECKIEJ

Abstrakt

Przedmiot badań: Artykuł porusza zagadnienie braku regulacji podstawienia powierniczego w prawie cywilnym Rosji Radzieckiej i Związku Radzieckiego. Przedmiotem badań są historyczne przepisy prawa spadkowego Rosji i ZSRR oraz okoliczności towarzyszące ich powstawaniu.

Cel badawczy: Celem pracy jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, dlaczego ustawodawca sowiecki nie zawarł w ustawach cywilnych przepisów zakazujących podstawienia powierniczego.

Metoda badawcza: W opracowaniu posłużono się metodą historyczno-prawną w celu zbadania ewolucji radzieckich przepisów spadkowych oraz rozwoju nauki prawa spadkowego w Rosji w czasach sowieckich. Istotną dla badań okazała się również metoda dogmatyczno-prawna, którą zastosowano przy analizie przepisów z uwzględnieniem dorobku radzieckiej doktryny cywilistycznej.

Wyniki: Jako najbardziej prawdopodobną przyczynę braku zakazu podstawienia powierniczego w prawie radzieckim zidentyfikowano niewielkie znaczenie gospodarcze tej instytucji w warunkach gospodarki centralnie planowanej oraz pobudki ideologiczne ustawodawcy.

Słowa kluczowe: podstawienie powiernicze, prawo spadkowe, komunizm, Rosja, Związek Radziecki.

1. Wprowadzenie

Podstawienie powiernicze, znane również jako substytucja fideikomisarna, to specyficzna instytucja prawa spadkowego. Jej geneza wywodzona jest w literaturze przedmiotu z rzymskiego fideikomisu uniwersalnego¹. Rozwiązanie to

* Mgr, Uniwersytet Szczeciński, Szkoła Doktorska; e-mail: mpietrowski.off@gmail.com

¹ Zob. **M. Dyjakowska**, s. v. *fideicommissum*, w: *Leksykon tradycji rzymskiego prawa prywatnego*, A. Dębiński, M. Jońca (red.), C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 150; **W. Dajczak**, **T. Giaro**, **F. Longchamps de Berier**, *Prawo rzymskie u podstaw prawa prywatnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018, s. 326–327. Jej rzymskie pochodzenie akcentowane jest również w naukowej narracji, odnoszącej się do historii i współczesności prawa rosyjskiego.

pozwala testatorom na ograniczenie swobody spadkobiercy w zakresie rozporządzania otrzymanymi aktywami spadkowymi tak dalece, że zmuszeni są oni do przekazania spadku wskazanym przez testatora osobom trzecim. Tego rodzaju rozrządzenie testamentowe niesie za sobą dosyć osobliwe skutki, jako że pozbawia spadkobiercę istotnej części jego uprawnień. Korzystanie z niego wiąże się również z ryzykiem, ponieważ może prowadzić do powstania skomplikowanej sytuacji majątkowej w odniesieniu do masy spadkowej.

Problematiczna konstrukcja podstawienia powierniczego oraz jego daleko idące skutki sprawiają, że niektórzy ustawodawcy (np. polski czy francuski) z góry wykluczają jego legalność. Współczesny ustawodawca rosyjski w ogóle nie zabiera głosu na ten temat, w czym widać kontynuację postawy zaprezentowanej w dwóch kodeksach cywilnych z czasów komunizmu (z 1922 r. i 1964 r.²). Co ciekawe, inaczej odnosił się do podstawienia powierniczego ustawodawca przedrewolucyjny. W przypisie do art. 1011 tomu X części I *Zwodu praw Cesarstwa Rosyjskiego* (ros. *Svod zakonov Rossijskoj imperii // Свод законов Российской империи*)³ odnaleźć można wyrażony wprost zakaz: „lecz po śmierci tej osoby, gdy majątek jej zapisany staje się majątkiem dziedzicznym, nie może już on ani pod względem zarządu, ani co do dalszych przejść, podlegać władzy pierwszego właściciela”⁴.

Por. **M. Avenarius**, *Fremde Traditionen des römischen Rechts: Einfluß, Wahrnehmung und Argument des „russkoe pravo“ im russischen Zarenreich des 19. Jahrhunderts*, Wallstein Verlag, Göttingen 2014, s. 227.

² Graždanskij kodeks RSFSR [Tekst]: ot 31 okťabrǎ 1922 goda, Sobranie uzakonenij RSFSR 1922/71, s. 904, Izvestiǎ VCIK, 12 noǎbrǎ 1922/256; Graždanskij kodeks RSFSR [Tekst]: ot 11 iǔlǎ 1964 g., Vedomosti VS RSFSR 1964/24, s. 407. // Гражданский кодекс РСФСР [Tekst]: ot 31 okťabrǎ 1922 goda, Sobranie uzakonenij РСФСР 1922/71, s. 904, Известия ВЦИК, 12 ноября 1922/256; Гражданский кодекс РСФСР [Tekst]: ot 11 iǔlǎ 1964 g., Вedomosti ВС РСФСР 1964/24, s. 407.

³ *Zwód praw Cesarstwa Rosyjskiego*, obowiązujący na terenie całej Rosji od 1 stycznia 1835 r., był pierwszą w nowożytnej Rosji kodyfikacją „w zachodnim stylu”, w której zawarto całość obowiązującego wówczas w tym kraju prawa cywilnego. Więcej informacji: **K. Sójka-Zielińska**, *Historia prawa*, Wolters Kluwer, Warszawa 2022, s. 257. Zob. także: **G. Smyk**, *Zwód Praw Cesarstwa Rosyjskiego – jego charakter i zakres regulacji*, *Prawo i Więź* 2022/4, s. 548–549.

⁴ Polskie tłumaczenie wg **Z. Rymowski, W. Świącicki**, *Prawo cywilne Ziem Wschodnich: tom X cz. 1 Zwodu praw rosyjskich: tekst podług wydania urzędowego z roku 1914 z uwzględnieniem zmian wprowadzonych przez ustawodawcę polskiego oraz ustawy związkowe, tudzież judykatura Sądu Najwyższego i b. Senatu. T. I*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1932, s. 594. Brzmienie oryginalne: „[...] no po smerti sego lica, kogda zavešannoe emu imenie obrašaetsǎ v razrǎde imenij nasledstvennyh, onoe ni v porǎdke upravleniǎ, ni v porǎdke dal’nejšego ego perehoda, proizvolu pervogo votčinnika podležat’ uže ne možet”. // „[...] no po smerti sego lica, kogda zavešannoe emu imenie obrašaetsǎ v razrǎde imenij nasledstvennyh, onoe

Milczenie kodyfikacji sowieckich zaskakuje, ponieważ trudno uznać konstrukcję podstawienia powierniczego za formułę mieszczącą się w komunistycznych poglądach na prawo cywilne. Prawo w Rosji Sowieckiej, a następnie w Związku Radzieckim miało przecież służyć przede wszystkim zabezpieczeniu interesów ludu pracującego i przeciwdziałaniu nierównościom ekonomicznym⁵. Tymczasem substytucję fideikomisarną bez wątpienia można uznać za mechanizm prawny sprzyjający akumulacji majątku przez „burżujów”. Wszak da się przy jej pomocy zapobiegać fragmentacji spadku oraz zaplanować jego przejście na dalsze pokolenia w jednej linii⁶. Milczenie ustawodawcy sowieckiego trudno więc uznać za legalizację podstawienia powierniczego. Na tym stanowisku stanęli przedstawiciele doktryny.

2. Zakaz podstawienia powierniczego w *Zwodzie praw*

W *Zwodzie Praw Cesarstwa Rosyjskiego* jedyna wzmianka o zakazie podstawienia powierniczego pojawia się we wspomnianym już przypisie do art. 1011 tomu X części I. Sam przepis art. 1011 w polskim tłumaczeniu brzmi: „Majątek nabyty wolno w testamencie zapisać bądź na własność pełną, bądź na posiadanie i użytkowanie tymczasowe”⁷. Przedstawiciel kazańskiej szkoły prawa, Dmitrij Mejer, objaśniając znaczenie tego enigmatycznego przepisu, stwierdza, że w przypadku ustanowienia w ten sposób użytkowania, czyli jak to określa „dożywotniego posiadania” (ros. *pożiznennoe vladenie* // *пожизненное владение*), majątek wraca do innej wyznaczonej osoby po upływie czasu wskazanego przez testatora. Podkreśla przy tym, że jest to sytuacja odmienna od tej, w której testator przekazuje majątek na własność i wyznacza dalszego spadkobiercę spadkobiercy pierwotnemu.

ни в порядке управления, ни в порядке дальнейшего его перехода, произволу первого вотчинника подлежать уже не может”.

⁵ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, C.H. Beck, Warszawa 2017, s. 238.

⁶ T. Justyński, *Uwagi w sprawie zakazu podstawienia powierniczego w polskim prawie spadkowym*, *Krakowski Przegląd Notarialny* 2020/2, s. 43–54; F. Longchamps de Berier, *Podstawienie powiernicze*, *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 1999/2, s. 323–340.

⁷ Tłum. Z. Rymowski, W. Świącicki, *Prawo cywilne...*, s. 594. Oryginalne brzmienie: „Завещать имущество благоприобретенное можно или в полную собственность, или же во временное владение и пользование”.

To ostatnie rozrządzenie rosyjski prawnik uznaje za niedopuszczalne, ponieważ gdy własność majątku spadkowego przechodzi na spadkobiercę, już nie od spadkodawcy zależy dalszy los tych dóbr. Według Mejera wykluczenie substytucji fideikomisarnej odróżnia prawo rosyjskie od np. prawa rzymskiego, dopuszczającego podobne rozrządzenia⁸. Zbliżoną opinię znajdujemy w poglądach Gabriela Szerszeniewicza. Skoro – jak twierdzi ten uczony – prawo własności zawiera w sobie uprawnienie do swobodnego rozporządzania rzeczą, to nie jest możliwe, by spadkodawca mógł w testamencie odebrać je spadkobiercy, który przyjął spadek. Dopuszczenie podstawienia fideikomisarnego przeczyłoby w tej sytuacji istocie prawa własności⁹. Szerszeniewicz stwierdza jeszcze, że testamenty, w których zakazane rozrządzenie zostaje umieszczone, występują w obrocie prawnym Rosji „nierzadko”. Konstantin Pobiedonoscew jako przyczyny umieszczenia w ustawie przypisu do art. 1011 przywołuje wątpliwości pojawiające się właśnie w związku z rozrzutem pomiędzy teorią i praktyką. Przywołuje założenia polityki państwowej nakierowane na uniemożliwienie osobom prywatnym ustanawiania majoratów z pominięciem procedur prawa publicznego¹⁰.

Ciekawie brzmią uwagi przedstawicieli przedrewolucyjnej jurspruden-
cji rosyjskiej na temat genezy rosyjskiego zakazu substytucji fideikomisarnej. Do *Zwodu praw* prawdopodobnie recypowano go z prawa francuskiego¹¹. Tak uważa zwłaszcza Szerszeniewicz, który *expressis verbis* podkreśla, że materiał z tomów IX i X *Zwodu praw* w dużej mierze zbudowano w oparciu o francuski pierwowzór¹². Pobiedonoscew wyraża się w sposób bardziej ogólny. Chociaż

⁸ D. Mejer, *Russkoe graždanskoe pravo*, Tip. N. Tiblena i komp., Sankt-Peterburg 1864, s. 746–747. // Д. Ме́йер, *Русское гражданское право*, Тип. Н. Тиблена и комп., Санкт-Петербург 1864, s. 746–747. Zakaz zauważają również: M. Avenarius, *Fremde Traditionen des römischen Rechts...*, s. 227; P.B. Taylor, *Roman Influences in Russian Wills*, *The American Journal of Comparative Law* 1968/16/3, s. 433.

⁹ G. Šeršenevič, *Učebnik russkogo graždanskogo prava*, Tipografiâ tovarišestva Ivan Nikolaevič Kušnerev i K°, Moskva 1912, s. 693. // Г. Шершеневич, *Учебник русского гражданского права*, Типография товарищества Иван Николаевич Кушнерев и К°, Москва 1912, s. 693.

¹⁰ K. Pobedonoscev, *Kurs graždanskogo prava. Čast' vtorââ: Prava semejstvennye, nasledstvennye i zavešatel'nye*, Sinodal'naâ Tipografiâ, Sankt-Peterburg 1896, s. 573. // К. Победоносцев, *Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные*, Синодальная Типография, Санкт-Петербург 1896, s. 573.

¹¹ O wpływach prawa francuskiego na kodyfikację prawa cywilnego w Rosji zob. m.in. M. Avenarius, *Fremde Traditionen des römischen Rechts...*, s. 185; M. Zaharova, *O francuzskich kornâh rossijskogo prava: istoričeskij analiz*, *Žurnal rossijskogo prava* 2016/6, s. 15–22. // М. Захарова, *О французских корнях российского права: исторический анализ*, *Журнал российского права* 2016/6, s. 15–22.

¹² G. Šeršenevič, *Učebnik...*, s. 50. // Г. Шершеневич, *Учебник...*, s. 50.

nie zdradza wątpliwości, że zakaz substytucji fideikomisarnej w prawie rosyjskim został zapożyczony z ustawodawstwa zagranicznego, to jednak nie wymienia Francji ani żadnego innego państwa, na którym jego ojczyzna się wzorowała. Niemniej, kiedy omawia poszczególne rodzaje substytucji, właśnie Francję wskazuje jako przykład kraju, w którym substytucje fideikomisarne są zakazane¹³.

Autor ten zwraca również uwagę na ważny niuans, który sprawiał, że zrozumienie zawartego w przypisie do art. 1011 zakazu mogło w Rosji napotykać na poważne problemy. W odróżnieniu od praw zagranicznych ustawodawstwo rosyjskie nie wprowadziło bowiem rozróżnienia pomiędzy powołaniem spadkobiercy i ustanowieniem zapisobiorcy. Tymczasem w przypadku substytucji jest ono kluczowe. Po raz kolejny więc przedrewolucyjny ustawodawca rosyjski pozwolił sobie na pewne dogmatyczne „niedopatrzenie”. Niepożądane tego skutki udało się jednak zniwelować. Na tyle, na ile było to możliwe, z pomocą przyszli przedstawiciele doktryny doskonale zorientowani w aktualnych prądach cywilistycznych (zwłaszcza jeżeli chodzi o naukę państw Zachodu)¹⁴. Usterkę można było i należało usunąć na drodze ustawowej, ale dalszy rozwój rosyjskiego prawa cywilnego zakłóciły wydarzenia z roku 1917, w wyniku których władzę w kraju objęli bolszewicy.

3. Podstawienie powiernicze a ustawodawstwo spadkowe z lat 1918–1922

Po przewrocie bolszewickim z listopada 1917 r. podejście rosyjskiego ustawodawcy do prawa spadkowego uległo zmianie. Trend ten wpisywał się w szerszy proces dekonstrukcji dotychczasowego systemu prawa prywatnego, którego rozsądnikami stały się takie pojęcia jak „rewolucyjna świadomość prawna” czy „rewolucyjne sumienie”¹⁵. W warunkach rewolucji i wojny domowej władza

¹³ **K. Pobedonoscev**, *Kurs graždanskogo prava...*, s. 465. // **К. Победоносцев**, *Курс гражданского права...*, s. 465.

¹⁴ Zob. m.in. **D.P. Hammer**, *Russia and the Roman Law*, *The American Slavic and East European Review* 1957/1, s. 1–13; **M. Avenarius**, *Fremde Traditionen des römischen Rechts...*, s. 206–207. Zjawisko to trafnie streszcza **R. Zimmermann**, *Roman Law in the Modern World*, w: **D. Johnston** (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 467: „Prawnicy w XIX-wiecznej carskiej Rosji również korzystali z doktryn i metod prawa rzymskiego, aby sprostać wyzwaniom społecznym i prawnym, z którymi tradycyjne prawo rosyjskie nie było w stanie sobie poradzić. Podobnie jak prawnicy w wielu innych krajach, byli oni szczególnie zainspirowani rozwojem prawa w Niemczech, który został ukształtowany przez Savigny’ego i szkołę historyczną” (tłum. autora).

¹⁵ Mimowolnym ojcem obu pojęć, którym w czasach bolszewickich nadano „klasową treść” był... Leon Petrażycki. Posługiwali się nimi klasycy bolszewizmu jeszcze w okresie wojny

komunistyczna odeszła od wszelkich reguł prawidłowej legislacji oraz porzuciła zasady zabezpieczające dotychczas funkcjonowanie państwa oraz gwarantujące pewność prawa. Wprowadzano radykalne i tymczasowe regulacje o charakterze reaktywnym¹⁶. Miały one na celu doraźną koncentrację władzy w rękach bolszewików. Za tym szła przeprowadzana na niespotykaną dotąd skalę konsolidacja mienia w rękach państwa¹⁷. Nacjonalizacja wielkiego przemysłu oraz likwidacja własności ziemskiej nie wystarczyły. 27 kwietnia 1918 r. wydano *Dekret o zniesieniu spadkobrania*¹⁸, który likwidował w Rosji dziedziczenie zarówno testamentowe, jak i ustawowe¹⁹.

domowej. Obszernie na ten temat: **A. Bosiacki**, *Leon Petrażycki a idee progresywizmu w Rosji*, w: **T. Giaro** (red.), *Leon Petrażycki i współczesna nauka prawa*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020, s. 85–101. Najbardziej znanym przykładem użycia frazy „rewolucyjna świadomość prawna” jest słynna wypowiedź Lenina z roku 1922: „Nie uznajemy nic «prywatnego», dla nas wszystko w dziedzinie gospodarki jest publicznoprawne, a nie prywatne. [...] Godzimy się na kapitalizm jedynie w ręku państwa [...] Dlatego też należy rozszerzać zakres ingerencji państwa do stosunków «prywatnoprawnych», należy do «cywilnych stosunków prawnych» stosować nie *Corpus iuris romani*, lecz naszą rewolucyjną świadomość prawną [...], nie przejmować [...] starego burżuazyjnego pojęcia prawa cywilnego, a sformułować nowe [...] prawo cywilne”. Cyt. za: **W.I. Lenin**, *Kartka do D.I. Kurskiego z 20.II.1922*, w: **W.I. Lenin**, *Dzieła*, t. XXXVI, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1958, s. 594. Zob. również: **B. Czech-Jeziarska**, *Prawo rzymskie w Polsce Ludowej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2025, s. 422; **A. Lityński**, *Lenin a 'ius privatum'*, w: **W. Uruszczak**, **P. Święcicka**, **A. Kremer** (red.), „*Leges sapere*”. *Studia dedykowane Profesorowi Januszowi Sondłowi w pięćdziesiąt rocznicę pracy naukowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 245–270. Inaczej na temat „świadomości prawnej”: **M. Jońca**, *Prawo rzymskie. Marginalia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015, s. 428.

¹⁶ Z tego powodu nie wydaje się słuszne przykładanie wszystkich zachodnich szablonów do tego, co wydarzało się w Rosji Sowieckiej i ZSRR. Pisanie na przykład o „sowieckiej filozofii prawa” tylko niepotrzebnie nobilituje wiele działań o charakterze doraźnym i kompletnie nieprzemyślanym. Por. **G.C. Guins**, *Soviet Law and Soviet Society. Ethical Foundations of the Soviet Structure. Mechanism of the Planned Economy. Duties and Rights of Peasants and Workers. Rulers and Toilers. The Family and the State. Soviet Justice. National Minorities and Their Autonomy. The People's Democracies and the Soviet Pattern for a United World*, Martinus Nijhoff, Hague 1954, s. 8–23.

¹⁷ **A. Demičev**, *Stanovlenie nasledstvennogo prava v sovetskoj Rossii*, Istoriko-pravovye problemy: novyj rakurs 2017/1 (19). // **А. Демичев**, *Становление наследственного права в советской России*, Istoriko-pravovye problemy: novyj rakurs 2017/1 (19).

¹⁸ 27 aprėl̃. Dekret VCIK obotmene nasledovaniã, Sobranie Uzakonenij 1918/34, s. 456. // 27 апреля. Декрет ВЦИК об отмене наследования, Собрание Узаконений 1918/34, s. 456.

¹⁹ Trafna synteza zmian w prawie spadkowym wprowadzonych przez Sowietów po roku 1917: **W. Meder**, *Das Sowjetrecht, Grundzüge der Entwicklung 1917–1970*, Metzner, Frankfurt/Main 1971, s. 98–90. Co ciekawe, w latach 20. XX w. Niemcy z wielką uwagą przyglądali się

W uzasadnieniach tego bezprecedensowego kroku przywołano poglądy teoretyków komunizmu, którzy utożsamiali dziedziczenie z utrwalaniem nierówności klasowych. W prawie spadkowym widzieli oni uzupełnienie i niejako przedłużenie własności prywatnej, toteż postulowali całkowite jego zniesienie²⁰. Powoływano się również na chęć wykorzenienia ze społeczeństwa przyszłości „skrajnych instynktów właścicielskich”²¹. Dekret stanowił, że po śmierci obywatela majątek po nim przechodził na rzecz państwa. Dopuszczano wyjątek w postaci możliwości zachowania i rozporządzania mieniem w wysokości do 10 tysięcy złotych rubli przez osoby najbliższe zmarłemu (małżonek, zstępni, wstępni oraz rodzeństwo). Rozwiązania tego nie uznano jednak za rodzaj dziedziczenia, ale za formę pomocy społecznej²². Jej znaczenie praktyczne okazało się znikome w związku z galopującą inflacją²³.

W praktyce, mimo budzącej trwogę śmiertelności mieszkańców Rosji w latach 1917–1921, władza sowiecka nie była w stanie egzekwować omawianych przepisów. Nawet w realiach tzw. komunizmu wojennego²⁴ spadkobranie wciąż nieoficjalnie funkcjonowało i było realizowane zgodnie z przyjętym społecznie porządkiem dziedziczenia²⁵. Być może jako drogowskaz służyły zniesione przez bolszewików przepisy *Zwodu Praw*. Było to możliwe, ponieważ w warunkach rewolucyjnego chaosu oraz wojennej pożogi notorycznie nie zgłaszano organom państwowym faktu zgonu członka rodziny, a schedę po nim rozdzielano potajemnie między krewnymi. Dość powiedzieć, że – mimo niepowtarzalnej „okazji” niebywałego wzbogacenia się państwa na śmierci własnych obywateli²⁶ – nie zachowała

zmianom w prawie sowieckim i analizowali je na bieżąco. Zob. np. **H. Freund**, *Das Zivilrecht Sowjetrusslands*, J. Bensheimer, Mannheim 1924, s. 279–182.

²⁰ **A. Lityński**, *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 268–269.

²¹ **G.C. Guins**, *Soviet Law and Soviet Society...*, s. 124.

²² **A. Moszyńska**, *Rewolucja październikowa a polskie prawo spadkowe*, *Miscellanea Historico-Iuridica* 2017/XVI/1, s. 171–190.

²³ **G.C. Guins**, *Soviet Law and Soviet Society...*, s. 124.

²⁴ Komunizm wojenny to ogólna nazwa na politykę, w szczególności gospodarczą, stosowaną przez władzę radziecką w Rosji w pierwszych latach po przewrocie komunistycznym. Charakteryzowało ją radykalne poddanie kontroli państwowej wszystkich gałęzi gospodarki i znaczne osłabienie inicjatywy prywatnej na rynku. Zob. **R. Pipes**, *Rewolucja rosyjska*, Bellona, Ożarów Mazowiecki 2023, s. 705–747.

²⁵ **I. Solencova**, *Nasledstvennoe pravopreemstvo po zavešaniu v period stanovleniâ sovetskogo gosudarstva (dekrety VCIK 1918–1922 gg.)*, *Obščestvennye nauki. Politika i pravo* 2012/3 (23), s. 29–36. // **И. Солнцева**, *Наследственное правопреемство по завещанию в период становления советского государства (декреты ВЦИК 1918–1922 гг.)*, *Общественные науки. Политика и право* 2012/3 (23), s. 29–36.

²⁶ Por. **W. Meder**, *Das Sowjetrecht...*, s. 89.

się żadna wzmianka o przejęciu spadku przez państwo z czasów obowiązywania dekretu o zniesieniu spadkobrania²⁷. Interesujący obraz odnoszący się do sytuacji, w której zmarły nie pozostawił najbliższych krewnych (a w każdym razie nie pozostawił ich gdzieś niedaleko), kreśli George Constantine Guins: „niewiele dało się zrobić bez wyspecjalizowanego personelu. Wobec braku najbliższych krewnych schedy po zmarłych najczęściej była rozgrabiana przez sąsiadów”²⁸.

Wydany w 1922 r. *Dekret o zasadniczych prywatnych prawach majątkowych, uznawanych w Związku Radzieckim, zabezpieczonych jego ustawami i chronionych przed sądami Związku Radzieckiego*²⁹ przyznał obywatelom RFSRR między innymi prawo dziedziczenia ustawowego i testamentowego w granicach wartości majątku do 10 000 złotych rubli. Akt ten nadal nie zawierał szczegółowych rozwiązań, a jedynie nakreślał ogólne zasady dziedziczenia i zapowiadał nowy kierunek działań legislacyjnych. Zmianę podejścia władz do kwestii spadków i dziedziczenia przyniosło ogłoszenie w państwie tzw. nowej polityki ekonomicznej (ros. *nowaâ èkonomičeskââ politika*; *новая экономическая политика*; w skrócie: NEP)³⁰. Po prawie pięciu latach radykalnego ograniczania nie tylko prawa dziedziczenia, ale także wolnego handlu, prawa do własności prywatnej oraz wielu innych prywatnych praw majątkowych, ustawodawca sowiecki zaczął stopniowo łągodzić dotychczasowe rygory³¹.

W obu wspomnianych wyżej dekretach brakuje przepisów odnoszących się nie tylko do podstawienia powierniczego, ale nawet zwykłego. Trudno jednak było oczekiwać, że w tak skrajnie prowizorycznym ustawodawstwie spadkowym uwzględniona zostanie instytucja tak złożona. Trwała wówczas w Rosji wojna domowa, a losy sowieckiego reżimu nie były jeszcze pewne. Atmosfera ideologiczna również nie sprzyjała pogłębionym rozważaniom na temat instytucji prawa cywilnego, a zwłaszcza spadkowego. Jeszcze na początku lat 20. XX w.

²⁷ V. Gsovski, *Soviet Civil Law. Private Rights and their background under the Soviet regime*, University of Michigan Law School, Ann Arbor 1948, s. 625.

²⁸ G.C. Guins, *Soviet Law and Soviet Society...*, s. 124.

²⁹ Dekret Vserossijskiego Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta ob osnovnyh častnyh imušestvennyh pravah, priznavaemyh RSFSR, ohranâemyh ee zakonami i zašišaemyh sudami RSFSR. 22 maâ 1922 g., Sobranie Uzakonenij 1922/36, s. 423. // Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета об основных частных имущественных правах, признаваемых РСФСР, охраняемых ее законами и защищаемых судами РСФСР. 22 мая 1922 г., Собрание Узаконений 1922/36, s. 423.

³⁰ Na temat ogólnych zmian w sowieckim prawie prywatnym tego okresu: W. Meder, *Das Sowjetrecht...*, s. 94–95. O wpływie zmiany polityki na prawo prywatne: *ibidem*, s. 167–169.

³¹ Więcej nt. wprowadzenia NEP zob. S. Richman, *War Communism to NEP: The Road from Serfdom*, The Journal of Libertarian Studies 1981/5 (1), s. 89–97.

wciąż dominował w doktrynie sowieckiej pogląd, że instytucja dziedziczenia nie ma dla proletariatu znaczenia³². Dlatego nawet po formalnym przywróceniu dziedziczenia dekretem z 1922 r., a przed wejściem w życie Kodeksu cywilnego, nadal nie przewidziano uchwalenia przepisów o charakterze szczegółowym.

4. Podstawienie powiernicze a pierwszy Kodeks cywilny RFSRR

Kwestię spadków i dziedziczenia w szerszym zakresie podjął Kodeks cywilny RFSRR³³, który wszedł w życie 1 stycznia 1923 r. W rozdziale poświęconym prawu spadkowemu znalazło się zaledwie 20 artykułów. Niemniej w świetle poprzedniego stanu rzeczy ich uchwalenie można uznać za mały przełom³⁴. Tym bardziej, że wbrew wcześniejszym prognozom i zapowiedziom nie tylko nie zrezygnowano z dziedziczenia, ale usankcjonowano je i uporządkowano porządek sukcesji. Dopuszczono zarówno dziedziczenie ustawowe (*ab intestato*),

³² **I. Solencova**, *Nasledstvennoe pravopreemstvo...*, s. 29–36. // **И. Соленцова**, *Наследственное правопреемство...*, s. 29–36.

³³ Większość przepisów, które znalazły się w kodeksie z 1922 r. zaczerpnięto, głównie za sprawą obeznanego z przedrewolucyjną cywilistyką Gojchbarga, z niewielkimi zmianami z istniejącego już projektu kodyfikacji prawa cywilnego przygotowywanego jeszcze przed rewolucją dla Imperium Rosyjskiego. Por. Zob. **M. Kuznecov**, *Graždanskij kodeks RSFSR 1922 goda: osobennosti roždeniâ i sčastlivoj sud'by*, Vestnik RUDN. Seria: Ūridičeskie nauki 2022/26 (4), s. 826–844; // **М. Кузнецов**, *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года: особенности рождения и счастливой судьбы*, Вестник РUDН. Серия: Юридические науки 2022/26 (4), s. 826–844; zob. **I. Tûtrûmov** (red.), *Graždanskoe ułoženie. Projekt'' vysočajše utverždennoj Redakcionnoj Kommissii po sostavleniû Graždanskago Ułoženîâ*, Izdanie knižnogo magazina „Zakonovėdėnie”, Sankt-Peterburg 1910. // **И. Тютрюмов** (red.), *Гражданское уложение. Проект'' высочайше утверждённой Редакционной Коммиссии по составленію Гражданскаго Уложения*, Издание книжного магазина „Законовėдѣніе”, Санкт-Петербург 1910.

³⁴ W liście do jednego z autorów kodeksu Lenin pisał, że w stosunkach cywilnoprawnych stosować należy nie „corpus iuris Romani”, a nowe, oparte na rewolucyjnej świadomości prawnej zasady. Zob. **V. Lenin**, *O zadačah Narkomûsta v usloviâh novoj ěkonomičeskoj politiki. Pis'mo D.I. Kurskomu*, w: *Polnoe sobranie sočinenij*, T. 44, Politizdat, Moskva 1970, s. 394. // **В. Ленин**, *O задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики. Письмо Д.И. Курскому*, w: *Полное собрание сочинений*, T. 44, Политиздат, Москва 1970, s. 394. Pamiętać jednak należy, że kodeks powstał w okresie NEP, kiedy to zezwolono na odrodzenie w ograniczonym stopniu inicjatywy prywatnej w gospodarce. Skoro więc w pewnym stopniu i w założeniu tymczasowo dopuszczano „burżuazyjne” stosunki prawne, potrzebne były adekwatne przepisy prawa cywilnego. W takiej sytuacji gotowy już przedwojenny projekt okazał się dobrą bazą dla stworzenia kodeksu, który miał być tymczasowym kompromisem pomiędzy „rewolucyjną świadomością prawną” a tradycyjnym modelem prawa cywilnego.

jak i testamentowe (*ex testamento*)³⁵. Nie dopuszczono jednak testamentów holograficznych ani żadnej innej formy testamentu sporządzanego *in privato*. Akt ostatniej woli musiał być przygotowany w obecności notariusza, który w ZSRR był urzędnikiem państwowym³⁶. Pozwoliło to państwu na kontrolowanie w pełni sfery dziedziczenia obywateli. Z dekretu z 1922 r. przejęto możliwość objęcia spadku o wartości nieprzekraczającej 10 000 złotych rubli (z wyłączeniem jednak przedmiotów należących do gospodarstwa domowego, jak i niezbędnych przedmiotów codziennego użytku, oraz długów spadkowych)³⁷. Krąg potencjalnych spadkobierców testamentowych zawężono do listy spadkobierców ustawowych. Powołać do dziedziczenia z testamentu można więc było tylko zstępnych w linii prostej, małżonka oraz osoby pozostające na utrzymaniu spadkodawcy³⁸.

Dopuszczono testamenty, w których testator nakładał na spadkobiercę obowiązek spełnienia świadczenia na rzecz osób z kręgu „legalnych” spadkobierców, choć nie wyszczególniono, o jakiego konkretnie rodzaju zobowiązania chodzi. Wprowadzono również instytucję wykonawcy testamentu (osoba trzecia spoza kręgu spadkobierców „legalnych”, która wyraziła na to pisemną zgodę). W art. 424 dopuszczono osobliwą formę substytucji. Otóż testatorowi zezwolono na powołanie do spadku kolejnego spośród ustawowych spadkobierców na wypadek, gdyby spadkobierca wskazany pierwotnie zmarł przed otwarciem spadku lub go nie przyjął³⁹. Ustawodawca radziecki stworzył tym samym mutację podstawienia zwyczajnego (*substitutio heredis; substitutio vulgaris*). Kwestię podstawienia powierniczego pominął. Nie znaczy to bynajmniej, że można było *a silentio* wnioskować o jej zalegalizowaniu.

Wątpliwości związane z powyższym zagadnieniem rozwiali przedstawiciele doktryny. Aleksander Gojchbarg (swoją drogą: dobry znajomy Leona

³⁵ G.C. Guins, *Soviet Law and Soviet Society...*, s. 124–125.

³⁶ *Ibidem*, s. 126.

³⁷ W. Meder, *Das Sowjetrecht...*, s. 183.

³⁸ W umieszczeniu tych ostatnich na liście spadkobierców uznać należy za przejaw wspomnianego już wyżej pojmowania spadkobrania jako rodzaju zabezpieczenia społecznego. Zob. T. Novickaâ, *Graždanskij kodeks RSFSR 1922 goda*, Zercalo, Moskva 2012, s. 105. // T. Новицкая, *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года*, Зерцало, Москва 2012, s. 105.

³⁹ S. 424. „Dopuskaûtsâ zavešaniâ, v kotoryh na tot slučaj, esli by naznačennyj po zavešaniû naslednik umer ran’še otkrytiâ nasledstva ili ne prinâl ego, zavešatel’ prizyvaet k nasledovaniû kogo-libo drugogo iz zakonnyh naslednikov (s. 418)”. // S. 424. „Допускаются завещания, в которых на тот случай, если бы назначенный по завещанию наследник умер раньше открытия наследства или не принял его, завещатель призывает к наследованию кого-либо другого из законных наследников (s. 418)”.

Petrażyckiego⁴⁰), nazwany po latach „czerwonym Trybonianem”⁴¹, uznawany jest za jednego z głównych architektów kodyfikacji z 1922 r.⁴² W komentarzu do kodeksu podkreślił, że odróżnić należy zwykłe podstawienie spadkobiercy od innego, twardego wyznaczenia szeregu spadkobierców, którzy mieliby dzielić jeden po drugim. Wyjaśnił również, że skoro ten ostatni przypadek nie został przez kodeks przewidziany, rozrządzenia takie uznać należy za niedopuszczalne⁴³. W osobliwy sposób operując „argumentem z milczenia” (*argumentum a silentio*), sam twórca kodeksu wyprowadził wniosek o niedopuszczalności podstawienia powierniczego w sowieckim prawie prywatnym⁴⁴. Podejście innych przedstawicieli doktryny nie różniło się od wyżej zaprezentowanego i nie uległo ono zmianie w późniejszych latach.

Na poglądy uczonych nie miały wpływu wprowadzane do prawa spadkowego zmiany poszerzające swobodę spadkodawcy⁴⁵. Świadectwem tego jest na przykład wzmianka o podstawieniu powierniczym pochodząca z wydanego w roku 1953 podręcznika do prawa spadkowego autorstwa Władimira Sieriebrowskiego⁴⁶: „Jednakże niedopuszczalne jest ustanowienie dodatkowego spadkobiercy dla drugiego spadkobiercy, który przeżył spadkodawcę i przyjął

⁴⁰ Por. **A. Bosiacki**, *Leon Petrażycki a idee...*, s. 87, przyp. 10. Gojchbarg w czasach bolszewickich, choć „zapożyczył” wiele od Petrażyckiego, jednocześnie krytykował go za „subiektywizm koncepcji prawa”. Zob. *ibidem*, s. 96–97.

⁴¹ **O. Šilohvost**, *Aleksandr Gojchbarg. Gor'kaâ sud'ba Krasnogo Triboniana: Biografiâ sozdatelâ pervogo sovet'skogo Graždanskogo kodeksa*, Statut, Moskva 2019. // **О. Шилохвост**, *Александр Го́йхбарг. Горькая судьба Красного Трибониана: Биография создателя первого советского Гражданского кодекса*, Статут, Москва 2019.

⁴² **T. Novickaâ**, *Graždanskij kodeks...*, s. 3. // **Т. Новицкая**, *Гражданский кодекс...*, s. 3.

⁴³ **A. Gojhbarg**, *Hozâjstvennoe pravo R.S.F.S.R.*, Gosudarstvennoe izdatel'stvo, Moskva–Sankt-Peterburg 1923, s. 205. // **А. Гойхбарг**, *Хозяйственное право Р.С.Ф.С.Р.*, Государственное издательство, Москва–Санкт-Петербург 1923, s. 205.

⁴⁴ Według niego ustępstwa poczynione w kodeksie na rzecz „burżuazyjnych” instytucji prawa prywatnego kosztem interesu klasy robotniczej są „na najbliższy czas maksymalne”. Niedopuszczalna byłaby więc w sytuacjach, na temat których ustawa milczy, wykładnia rozszerzająca praw na korzyść interesu prywatnego jednostki. *Ibidem*, s. 23–25.

⁴⁵ Wśród najważniejszych zmian wymienić należy m.in. zniesienie limitu wartości spadku, a także rozszerzenie kręgu możliwych spadkobierców (zob. **A. Lityński**, *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 240, 272–276).

⁴⁶ Nt. biografii tego uczonego zob. Bol'shaâ Rossijskaâ Ėnciklopediâ – Serebrovskij Vladimir Ivanovič // Большая Российская Энциклопедия – Серебровский Владимир Иванович, <https://bigenc.ru/c/serebrovskii-vladimir-ivanovich-bffd25>; stan na 2.10.2025 r.

spadek”⁴⁷. Uczony ten powołał się na opinię Sądu Najwyższego ZSRR w sprawie testamentu obywatela Mołdawskiej SRR, w którym znalazła się klauzula podstawienia powierniczego. W uzasadnieniu zapadłego najpierw w tej sprawie wyroku Sądu Najwyższego Mołdawskiej SRR pojawia się takie samo stwierdzenie: że sąd musiał uznać testament za nieważny, ponieważ prawo nie zezwala na podstawienie spadkobiercy dla spadkobiercy, który przeżył spadkodawcę i przyjął spadek⁴⁸.

W porównaniu z poziomem argumentacji prezentowanym przez doktrynę przedrewolucyjną zwraca uwagę lakoniczność sowieckich rozważań na temat podstawienia powierniczego⁴⁹. Zarówno uczeni prawnicy, jak i praktycy orzekający w sądach zwykle ograniczali się do stwierdzenia, że umieszczenie takiego postanowienia w testamencie jest niedopuszczalne. Nie zadawali sobie trudu, by wytłumaczyć, z jakiego powodu. Nie próbowali też określić charakteru tej instytucji. Ich postawie sprzyjała panująca ideologia. W komunistycznym piśmiennictwie dziedziczenie traktowano jako narzędzie służące do wyzysku klas niższych przez klasy uprzywilejowane. Juryści sowieccy reagowali więc na nie lakonicznie i z niechęcią, ponieważ to w zupełności wystarczało. Tego również oczekiwał od nich system⁵⁰.

⁴⁷ V. Serebrovskij, *Očerki sovetskogo nasledstvennogo prava*, Izdatel'svo Akademii nauk SSSR, Moskva 1953, s. 111–112. // B. Серебровский, *Очерки советского наследственного права*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1953, s. 111–112.

⁴⁸ Opredelenie Sudebnoj kolegii po graždanskim delam Verhovnogo suda SSSR ot 16 aprеля 1952 g. po delu № 03/316. // Определение Судебной коллегии по гражданским делам Верховного суда СССР от 16 апреля 1952 г. по делу № 03/316.

⁴⁹ Zapewne z tego powodu zachodni uczone G.C. Guins, badający kształt sowieckiego prawa w latach 50. XX w., zignorował to zagadnienie jako marginalne. Por. G.C. Guins, *Soviet Law and Soviet Society...*, s. 121–129. Identycznie: W. Meder, *Das Sowjetrecht...*, s. 183–184, 470–477. W dwutomowej *Encyklopedii prawa sowieckiego* wydanej w roku 1973 podstawieniu powierniczemu poświęcono jedną wzmiankę w tomie drugim pod hasłem „testament”. Por. Z. Szirmai, s.v. *Testament*, w: F.J.M. Feldbrugge (red.), *Encyclopedia of Soviet law*, t. II, A.W. Sijthoff, Leiden 1973, s. 373: „*Substitutio vulgaris* jest dopuszczalna, ale nie *substitutio fidei commissaria*”.

⁵⁰ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 246. Przez wyrażenie „system” nie mam na myśli pojęcia, którym tak chętnie posługuje się teoria prawa od chwili ukazania się słynnej rozprawy Friedricha von Savigny'ego (por. F. von Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, t. I–XVIII, Verlag Veit, Berlin 1840–1847). Chodzi mi raczej o pewien szczególnie społeczny klimat panujący w państwie totalitarnym. Por. M. Jońca, *Historia prawa w przełomach*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2025, s. 281–287.

5. Podstawienie powiernicze a Kodeks cywilny RFSRR z 1964 r.

Wprowadzenie nowej ustawy cywilnej w RFSRR, jak również w pozostałych republikach związkowych poprzedziło uchwalenie w 1961 r. przez Radę Najwyższą ZSRR *Zasad ustawodawstwa cywilnego Związku SRR i republik związkowych* (ros. *Osnovy graždanskogo zakonodatel'stva Soûza SSR i soûznych respublik* // *Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик*)⁵¹. Był to zbiór zasad ułożonych w celu nadania spójnych ram sowieckiemu systemowi prawa prywatnego oraz wytyczenia jednolitego kierunku prac kodyfikacyjnych w poszczególnych republikach związkowych. Prawu spadkowemu poświęcono tam zaledwie 5 artykułów (art. 117–121). Za jedną z najdonioślejszych zmian uznać należy rozszerzenie kręgu spadkobierców testamentowych na osoby spoza kręgu spadkobierców ustawowych. Dokument nie porusza jednak kwestii podstawienia powierniczego.

Na podstawie *Zasad* opracowano i uchwalono kodeksy cywilne w RFSRR i we wszystkich republikach związkowych. W obowiązującym od 1 października 1964 r. Kodeksie cywilnym RFSRR w dziedzinie prawa spadkowego nie pojawiło się wiele doniosłych zmian. Adam Lityński stwierdza, że „nowy” kształt radzieckiego prawa spadkowego to podsumowanie ewolucji tej gałęzi prawa dokonującej się na przełomie ostatnich 40 lat polegające zwłaszcza na uporządkowaniu wielu chaotycznych nowelizacji. Uczony ten zauważa jednak również, że normy prawa spadkowego można uznać za odpowiadające poziomem cywilistyce zachodnio-europejskiej, choć wciąż pozostawały one naznaczone charakterystycznymi cechami mentalności sowieckiej⁵². W kwestii regulacji podstawienia powierniczego nic się nie zmieniło. Przyznano wprawdzie większą swobodę spadkodawcom, ale tematu podstawienia powierniczego nie poruszono.

Tak samo jak w przeszłości brak został jednak dostrzeżony przez prawników. W roku 1965 uznany autorytet w dziedzinie sowieckiego prawa cywilnego,

⁵¹ *Osnovy graždanskogo zakonodatel'stva Soûza SSR i soûznych respublik*, *Vedomosti verhovnogo Soveta SSSR* 1961/50, s. 525. // *Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик*, *Vedomosti Verhovnogo Soveta CCCP* 1961/50, s. 525.

⁵² A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 276–278. Zbliżoną wizję zaprezentowali autorzy syntezy prawa sowieckiego po śmierci Stalina, którą ogłoszono w roku... 1979. Prawu prywatnemu poświęcono w nim niewielki rozdział, który w istocie stanowił jedynie element szerszej panoramy prawa publicznego. Por. S. Pomorski, *Administration of Socialist Property in the USSR*, w: D.D. Barry, G. Gingsburgs, P.B. Maggs (red.), *Soviet law after Stalin*, Alphen aan den Rijn–Germantown 1979, s. 123–133. W pracy tej nie ma odrębnego rozdziału czy nawet podrozdziału poświęconego prawu spadkowemu.

Olimpiad Joffe⁵³, stwierdził, że substytucja fideikomisarna, która jego zdaniem znajdowała zastosowanie w feudalizmie jako narzędzie do tworzenia majątków rodowych, a obecnie funkcjonuje w prawodawstwach niektórych państw „burżuazyjnych”, nie jest uznawana przez prawo radzieckie⁵⁴. Inny sowiecki specjalista, Oktiabr Krasawczikow, powołał się na opinię Plenum Sądu Najwyższego ZSRR⁵⁵ z roku 1960. Można w niej przeczytać, że badany przez sąd testament był sprzeczny z prawem w części, w której zawierał klauzulę o przejściu spadku po śmierci żony-spadkobierczyni na syna. Jako główną przyczynę niezgodności z prawem sąd wskazał narzucenie na spadkobiercę ograniczenia w rozporządzaniu należącym do niego spadkiem⁵⁶. Myśl ta wydaje się bliska refleksjom przedrewolucyjnych rosyjskich jurystów o kolizji podstawienia powierniczego z uprawnieniami właścicielskimi spadkobiercy.

Co ciekawe, radzieccy autorzy zaczęli wspominać o obcym rodowodzie podstawienia fideikomisarnego. Radziecki uczony z Mołdawii, Piotr Nikitiuk, zauważył, że ta „znana prawu spadkowemu niektórych państw” instytucja nie jest ani dopuszczana, ani wprost zakazana przez prawo sowieckie. Autor dość trafnie przedstawił jej istotę, zwracając uwagę, że spadkobierca ustanowiony ma prawo jedynie do posiadania i korzystania ze spadku bez możliwości rozporządzania nim. Powielił też slogan (trudno powiedzieć, na ile towarzyszyła mu przy tym jakaś głębsza refleksja) o znaczeniu substytucji fideikomisarnej dla tworzenia majątków rodowych w czasach feudalizmu oraz o jej genezie wyprowadzanej z rzymskiej tradycji prawnej. Stwierdził wreszcie, że w społeczeństwie socjalistycznym (*sic!*) ograniczenia prawa własności, jakie tworzy pozostawienie

⁵³ Nt. biografii tego uczonego zob. *Ioffe Olimpiad Solomonovič*, w: **V. Syryh** (red.), *Vidnye učenye-ŭristy Rossii (Vtoraâ polovina XX veka). Ėnciklopedičeskij slovar' biografij*, Rossijskaâ Akademiiâ Predprinimatel'stva, Moskva 2006, s. 171–172. // *Иоффе Олимпиад Соломонович*, w: **В. Сырых** (red.), *Видные ученые-юристы России (Вторая половина XX века). Энциклопедический словарь биографий*, Российская Академия Предпринимательства, Москва 2006, s. 171–172.

⁵⁴ **O. Ioffe**, *Sovetskoe graždanskoe pravo. Kurs lekcij. Čast' 3. Pravootnošeniâ, svâzannye s produktami tvorčeskoj deâteli'nosti, semejnoe pravo, nasledstvennoe pravo*, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad 1965, s. 318. // **О. Иоффе**, *Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности, семейное право, наследственное право*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1965, s. 318.

⁵⁵ *Bülleten' Verhovnogo Suda SSSR* 1960/2, s. 4–6. // *Бюллетень Верховного Суда СССР* 1960/2, s. 4–6.

⁵⁶ **O. Krasavčikov** (red.), *Sovetskoe graždanskoe pravo. Učebnik v 2-h tomah*, Vyššaâ škola, Moskva 1968, s. 510–511. // **О. Красавчиков** (red.), *Советское гражданское право. Учебник в 2-х томах*, Высшая школа, Москва 1968, s. 510–511.

spadkodawcy majątku obciążonego substytucją fideikomisarną, stoją w sprzeczności z charakterem dziedziczenia.

Podobnie jak kiedyś Szerszeniewicz, Nikitiuk odwołał się do obserwacji społecznych. Zdradził znajomość przypadków, w których spadkodawca podczas sporządzania testamentu w obecności urzędnika państwowego chce skorzystać z dopuszczonej prawem⁵⁷ możliwości pozostawienia bliskiej osobie prawa dożywotniego korzystania z lokalu mieszkalnego. Odnotował, że zdarzało się, iż w tej sytuacji urzędnik formułował rozrządzenie testamentowe w taki sposób, że *de facto* tworzył klauzulę podstawienia powierniczego. W efekcie sądy uznawały ten fragment testamentu za nieważny, co generowało oczywiste trudności z wypełnieniem rzeczywistej woli spadkodawcy⁵⁸.

W opracowaniach z lat 60. i 70. XX w. pojawiły się odwołania do argumentów historycznych oraz prezentujące pewien poziom rozważania dogmatyczne. Głosy te wciąż jednak pozostawały pod silnym wpływem prądów ideologicznych. Stąd liczne wzmianki o „państwach burżuazyjnych” i „społeczeństwie socjalistycznym”, które przeplatały się z debatami o charakterze merytorycznym. W pismach z tego okresu uzasadnienia niedopuszczalności podstawienia powierniczego silnie przypominały argumentację prezentowaną w tej materii przed rewolucją. Zdaniem doktryny sowieckiej z lat 60. i 70. XX w. podstawienie powiernicze pozostawało w sprzeczności z istotą prawa własności zbudowanego przez konstytucję ZSRR z 1936 r., *Zasadami ustawodawstwa cywilnego* oraz Kodeksem cywilnym.

⁵⁷ Art. 538 zd. 3–4 Kodeksu cywilnego z 1964 r.: „На наследника, к которому переходит жилой дом, завещатель в праве возложить обязательство предоставить другому лицу пожизненное пользование этим домом или определенной частью его. При последующем переходе права собственности на дом или его часть право пожизненного пользования этим домом или определенной частью его. При последующем переходе права собственности на дом или его часть право пожизненного пользования сохраняется силу”.

⁵⁸ P. Nikitiuk, w: O. Ovčinnikova (red.), *Nasledstvennoe pravo i nasledstvennyj process. Problemy teorii i praktiki*, Štiinca, Kišinev 1973, s. 146–148. // П. Никитюк, w: О. Овчинникова (red.), *Наследственное право и наследственный процесс. Проблемы теории и практики*, Штинца, Кишинев 1973, s. 146–148.

6. Podsumowanie

Podstawienie powiernicze uznawano w doktrynie sowieckiej za element obcy prawu socjalistycznemu. Kodeks cywilny z 1922 r. w ogóle nie zabrał głosu na jego temat, co dla przedstawicieli doktryny i praktyki było równoznaczne z jego niedopuszczalnością. Milcząco potraktował je również kodeks z 1964 r.⁵⁹ Ponieważ oba kodeksy cywilne pominęły milczeniem substytucję fideikomisarną, nie powiedziano o niej zbyt wiele również w specjalistycznym piśmiennictwie. Sowieccy autorzy lakonicznie podkreślali jej zagraniczny rodowód, powiązania z prawem rzymskim i znaczenie dla budowania majątków zamożnych rodów w czasach ustrojów feudalnych i burżuazyjnych. Starali się przy tym ukazać ją jako instytucję niepasującą do realiów Związku Radzieckiego. Wyrażano w ten sposób odrębność prawa socjalistycznego od tego obowiązującego w państwach „burżuazyjnych”.

Nadto uznano, że w obliczu ograniczeń w sferze prywatnoprawnej wprowadzonych przez nowe prawo podstawienie powiernicze miało na tyle marginalne znaczenie, że szczegółowe uwzględnianie go w przepisach było niepotrzebne. W warunkach, w których możliwości koncentracji majątku w prywatnych rękach były już i tak znacznie ograniczone, uznano za bezcelowe konstruowanie dodatkowego przepisu, który zakazywałby podstawienia powierniczego. W radzieckiej Rosji nie istniała przecież co do zasady prywatna własność przedsiębiorstw czy środków produkcji⁶⁰. Podstawienie powiernicze nie miało przeto znaczenia w realiach gospodarki centralnie planowanej.

Obowiązujący obecnie w Federacji Rosyjskiej kodeks cywilny powiela doskonale znany schemat. Podstawienie powiernicze pozostaje w Rosji kwestią nieuregulowaną. Od czasu do czasu pojawiają się głosy na jego temat w postaci artykułów naukowych lub wzmianek w podręcznikach prawa cywilnego⁶¹.

⁵⁹ Co ciekawe, właśnie w taki sposób argumentował przeciwko regulacji podstawienia powierniczego w polskim prawie spadkowym Stanisław Wróblewski podczas prac komisji kodyfikacyjnej w latach 30. XX w. Zob. **G. Nancka**, *Podkomisja prawa spadkowego komisji kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały z prac w 1938 roku. Edycja źródłowa*, C.H. Beck, Warszawa 2023, s. 114.

⁶⁰ Zob. **A. Wieniediktow**, *Państwowa własność socjalistyczna*, tłum. J. Wiszniewski, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 1952; **A. Lityński**, *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 247–260.

⁶¹ Zob. np. **E. Kirillova**, *Substituciâ v nasledstvennom prave Rossii: značenie, rol', osobennosti*, Aktual'nye problemy rossijskogo prava 2014/5, s. 816–820; // **Е. Кириллова**, *Субституция в наследственном праве России: значение, роль, особенности*, Актуальные проблемы российского права 2014/5, s. 816–820; // **I. Zenin, E. Kulagina, E. Suhanov**, *Graždanskoe pravo. Tom 2: Vešnoe pravo. Nasledstvennoe pravo. Isključitel'nye prava. Ličnye neimušestvennyye prava*,

Naturalnie, milczenie ustawodawcy nadal nie oznacza zgody na praktyki, przeciw którym występowała jurisprudencja sowiecka suplementująca swymi opiniami braki w ustawie. Niewiele również wskazuje na to, że wprowadzone zostaną w tej materii jakieś zmiany o charakterze systemowym (nowelizacja kodeksu). Okres sowiecki odcisnął zbyt głębokie piętno na rosyjskiej cywilistyce współczesnej.

Bibliografia

Opracowania

- Avenarius M.**, *Fremde Traditionen des römischen Rechts: Einfluß, Wahrnehmung und Argument des „rimscoe pravo“ im russischen Zarenreich des 19. Jahrhunderts*, Wallstein Verlag, Göttingen 2014.
- Barry D.D., Gingsburgs G., Maggs P.B.** (red.), *Soviet law after Stalin*, Alphen aan den Rjin–Germantown 1979.
- Czech-Jezińska B.**, *Prawo rzymskie w Polsce Ludowej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2025.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Berier F.**, *Prawo rzymskie u podstaw prawa prywatnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Demičev A.**, *Stanovlenie nasledstvennogo prava v sovetsoj Rossii*, Istoriko-pravovye problemy: novyj rakurs 2017/1 (19). // **Демичев А.**, *Становление наследственного права в советской России*, Историко-правовые проблемы: новый ракурс 2017/1 (19).
- Dyakowska M.**, s. v. *fideicommissum*, w: *Leksykon tradycji rzymskiego prawa prywatnego*, A. Dębiński, M. Jońca (red.), C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 150.
- Freund H.**, *Das Zivilrecht Sowjetrusslands*, J. Bensheimer, Mannheim 1924.
- Garez A.**, *Ponátie i sušnost' podnaznačeniâ naslednika*, Vestnik TvGU. Serii «Pravo» 2014/1, s. 37–44. // **Гарез А.**, *Понятие и сущность подназначения наследника*, Вестник ТвГУ. Серия «Право» 2014/1, s. 37–44.
- Giaro T.** (red.), *Leon Petrażycki i współczesna nauka prawa*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
- Gojhbarg A.**, *Hozâjstvennoe pravo R.S.F.S.R.*, Gosudarstvennoe izdatel'stvo, Moskva–Petrograd 1923, s. 205. // **Гойхбарг А.**, *Хозяйственное право Р.С.Ф.С.Р.*, Государственное издательство, Москва–Петроград 1923.
- Gsovski V.**, *Soviet Civil Law. Private Rights and their background under the Soviet regime*, University of Michigan Law School, Ann Arbor, 1948.
- Guins G.C.**, *Soviet Law and Soviet Society. Ethical Foundations of the Soviet Structure. Mechanism of the Planned Economy. Duties and Rights of Peasants and Workers. Rulers and Toilers. The Family and the State. Soviet Justice. National Minorities and Their Autonomy. The People's Democracies and the Soviet Pattern for a United World*, Martinus Nijhoff, Haga 1954.

Statut, Moskva 2008; // **И. Зенин, Е. Кулагина, Е. Суханов**, *Гражданское право. Том 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права*, Статут, Москва 2008; **A. Garez**, *Ponátie i sušnost' podnaznačeniâ naslednika*, Vestnik TvGU. Serii «Pravo» 2014/1, s. 37–44. // **А. Гарез**, *Понятие и сущность подназначения наследника*, Вестник ТвГУ. Серия «Право» 2014/1, s. 37–44.

- Hammer D.P.**, *Russia and the Roman Law*, The American Slavic and East European Review 1957/1, s. 1–13.
- Ioffe O.**, *Sovetskoe graždanskoe pravo. Kurs lekcij. Čast' 3. Pravootnošeniâ, svâzannye s produktami tvorčeskoj deâtel'nosti, semejnoe pravo, nasledstvennoe pravo*, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad 1965, s. 318. // **Иоффе О.**, *Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности, семейное право, наследственное право*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1965, s. 318.
- Johnston D.** (red.), *The Cambridge Companion to Roman Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- Jońca M.**, *Historia prawa w przezroczach*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2025, s. 281–287.
- Jońca M.**, *Prawo rzymskie. Marginalia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015.
- Justyński T.**, *Uwagi w sprawie zakazu podstawienia powierniczego w polskim prawie spadkowym*, Krakowski Przegląd Notarialny 2020/2, s. 43–54.
- Kirilova E.**, *Substituciâ v nasledstvennom prave Rossii: značenie, rol', osobennosti*, Aktual'nye problemy rossijskogo prava 2014/5, s. 816–820; // **Кириллова Е.**, *Субституция в наследственном праве России: значение, роль, особенности*, Актуальные проблемы российского права 2014/5, s. 816–820.
- Krasavčikov O.** (red.), *Sovetskoe graždanskoe pravo. Učebnik v 2-h tomah*, Vysšaa škola, Moskva 1968, s. 510–511. // **Красавчиков О.** (red.), *Советское гражданское право. Учебник в 2-х томах*, Высшая школа, Москва 1968, s. 510–511.
- Kuznecov M.**, *Graždanskij kodeks RSFSR 1922 goda: osobennosti roždeniâ i sčastlivoj sud'by*, Vestnik RUDN. Seriâ: Ūridičeskie nauki 2022/26 (4), s. 826–844; // **Кузнецов М.**, *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года: особенности рождения и счастливой судьбы*, Вестник РУДН. Серия: Юридические науки 2022/26 (4), s. 826–844.
- Lenin V.**, *Polnoe sobranie sočinenij*, T. 44, Politizdat, Moskva 1970, s. 394. // **Ленин В.**, *Полное собрание сочинений*, t. 44, Политиздат, Москва 1970, s. 318.
- Lenin W.I.**, *Dziela*, t. XXXVI, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1958.
- Lityński A.**, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwziązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, C.H. Beck, Warszawa 2017.
- Longchamps de Berier F.**, *Podstawienie powiernicze*, Kwartalnik Prawa Prywatnego 1999/2, s. 323–340.
- Meder W.**, *Das Sowjetrecht, Grundzüge der Entwicklung 1917–1970*, Metzner, Frankfurt n. Menem 1971.
- Mejer D.**, *Russkoe graždanskoe pravo*, Tip. N. Tiblena i komp., Sankt-Peterburg 1864, s. 746–747. // **Мейер Д.**, *Русское гражданское право*, Тип. Н. Тиблена и комп., Санкт-Петербург 1864, s. 746–747.
- Moszyńska A.**, *Rewolucja październikowa a polskie prawo spadkowe*, Miscellanea Historico-Iuridica 2017/XVI/1, s. 171–190.
- Nancka G.**, *Podkomisja prawa spadkowego komisji kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały z prac w 1938 roku. Edycja źródłowa*, C.H. Beck, Warszawa 2023.
- Novickaâ T.**, *Graždanskij kodeks RSFSR 1922 goda*, Zercalo, Moskva 2012, s. 105. // **Новицкая Т.**, *Гражданский кодекс РСФСР 1922 года*, Зерцало, Москва 2012, s. 105.

- Ovčinnikova O.** (red.), *Nasledstvennoe pravo i nasledstvennyj process. Problemy teorii i praktiki*, Štiinca, Kišinev 1973, s. 146–148. // **Овчинникова О.** (red.), *Наследственное право и наследственный процесс. Проблемы теории и практики*, Штиинца, Кишинев 1973, s. 146–148.
- Pipes R.**, *Revolucja rosyjska*, Bellona, Ożarów Mazowiecki 2023.
- Pobedonoscev K.**, *Kurs graždanskogo prava. Čast' vtoraa: Prava semejstvennye, nasledstvennye i zaveščatel'nye*, Sinodal'naâ Tipografiâ, Sankt-Peterburg 1896, s. 573. // **Победоносцев К.**, *Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные*, Синодальная Типография, Санкт-Петербург 1896, s. 573.
- Richman S.**, *War Communism to NEP: The Road from Serfdom*, The Journal of Libertarian Studies, 1981/5 (1), s. 89–97.
- Rymowski Z., Świącicki W.**, *Prawo cywilne Ziem Wschodnich: tom X cz. I Zwodu praw rosyjskich: tekst podług wydania urzędowego z roku 1914 z uwzględnieniem zmian wprowadzonych przez ustawodawcę polskiego oraz ustawy związkowe, tudzież judykatura Sądu Najwyższego i b. Senatu*. T. 1, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1932.
- Savigny von F.**, *System des heutigen römischen Rechts*, t. I–XVIII, Verlag Veit, Berlin 1840–1847.
- Serebrovskij V.**, *Očerki sovetskogo nasledstvennogo prava*, Izdatel'svo Akademii nauk SSSR, Moskva 1953, s. 111–112. // **Серебровский В.**, *Очерки советского наследственного права*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1953, s. 111–112.
- Šeršenevič G.**, *Učebnik russkogo graždanskogo prava*, Tipografiâ tovarišestva Ivan Nikolaevič Kušnerev i K°, Moskva 1912, s. 693. // **Шершеневич Г.**, *Учебник русского гражданского права*, Типография товарищества Иван Николаевич Кушнерев и К°, Москва 1912, s. 693.
- Šilohvost O.**, *Aleksandr Gojhbarg. Gor'kaâ sud'ba Krasnogo Triboniana: Biografiâ sozdatelâ pervogo sovetskogo Graždanskogo kodeksa*, Statut, Moskva 2019. // **Шилохвост О.**, *Александр Го́йхбарг. Горькая судьба Красного Трибониана: Биография создателя первого советского Гражданского кодекса*, Статут, Москва 2019.
- Smyk G.**, *Zwód Praw Cesarstwa Rosyjskiego – jego charakter i zakres regulacji*, Prawo i Więź 2022/4, s. 548–549.
- Solencova I.**, *Nasledstvennoe pravopreemstvo po zavešanii v period stanovleniâ sovetskogo gosudarstva (dekrety VCIK 1918–1922 gg.)*, Obščestvennye nauki. Politika i pravo 2012/3 (23), s. 29–36. // **Соленцова И.**, *Наследственное правопреемство по завещанию в период становления советского государства (декреты ВЦИК 1918–1922 гг.)*, Общественные науки. Политика и право 2012/3 (23), s. 29–36.
- Sójka-Zielińska K.**, *Historia prawa*, Wolters Kluwer, Warszawa 2022.
- Syryh V.** (red.), *Vidnye učenyje-ŭristy Rossii (Vtoraâ polovina XX veka). Ėnciklopedičeskij slovar' biografij*, Rossijskaâ Akademiâ Predprinimatel'stva, Moskva 2006. // **Сырых В.** (red.), *Видные ученые-юристы России (Вторая половина XX века). Энциклопедический словарь биографий*, Российская Академия Предпринимательства, Москва 2006.
- Szirmai Z.**, s.v. *Testament*, w: F.J.M. Feldbrugge (red.), *Encyclopedia of Soviet law*, t. II, A.W. Sijthoff, Leiden 1973, s. 373.
- Tûtrûmov I.** (red.), *Graždanskoe ułożenie. Proekt "vysočajše utverždennoj Redakcionnoj Komissii po sostavleniiu Graždanskago Uloženiâ*, Izdanie knižnogo magazina „Zakonovëdčenie”, Sankt-Peterburg 1910. // **Тютрюмов И.** (red.), *Гражданское уложение. Проект*

- высочайше утвержденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения*, Издание книжного магазина „Законовѣдѣніе”, Санкт-Петербург 1910.
- Uruszczak W., Święcicka P., Kremer A.** (red.), „*Leges sapere*”. *Studia dedykowane Profesorowi Januszowi Sondłowi w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Wieniediktow A.**, *Państwowa własność socjalistyczna*, tłum. J. Wiszniewski, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 1952.
- Zaharova M.**, *O francuzskih kornâh rossijskogo prava: istoričeskij analiz*, *Žurnal rossijskogo prava* 2016/6, s. 15–22. // **Захарова М.**, *О французских корнях российского права: исторический анализ*, *Журнал российского права* 2016/6, s. 15–22.
- Zenin I., Kulagina E., Suhanov E.**, *Graždanskoe pravo. Tom 2: Vešnoe pravo. Nasledstvennoe pravo. Isključitel'nye prava. Ličnye neimušestvennye prava*, Statut, Moskva 2008. // **Зенин И., Кулагина Е., Суханов Е.**, *Гражданское право. Том 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права*, Статут, Москва 2008.

Strony internetowe

- Bol'shaâ Rossijskaâ Ėnciklopediâ – Serebrovskij Vladimir Ivanovič // Большая Российская Энциклопедия – Серебровский Владимир Иванович, <https://bigenc.ru/c/serebrovskii-vladimir-ivanovich-bffd25>; stan na 2.10.2025 r.

Mikołaj PIETROWSKI

CAUSES OF THE ABSENCE OF A PROHIBITION ON FIDEICOMMISSARY SUBSTITUTION IN THE SOVIET CIVIL CODES OF 1922 AND 1964

Abstract

Background: This article addresses the absence of any regulation prohibiting fideicommissary substitution in Soviet Russia and later the Soviet Union. This study focuses on the historical legal provisions of Russian and Soviet inheritance law and the circumstances of their enactment.

Research purpose: The paper seeks to explain why Soviet lawmakers did not prohibit fideicommissary substitution in civil law acts.

Methods: The primary method employed is the legal-historic method, which enables an investigation into the evolution of Soviet inheritance law, as well as the development of inheritance law scholarship in Russia during the Soviet period. The legal-dogmatic method is also applied in the analysis of Soviet law provisions, drawing on Soviet legal doctrine.

Conclusions: The most probable causes of the absence of any prohibition on fideicommissary substitution in Soviet law were identified as the minimal economic significance of this institution under the conditions of centrally planned economy, as well as the ideological motives of the lawmakers.

Keywords: fideicommissary substitution, inheritance law, communism, Russia, Soviet Union.